
Procesy transformace a teorie modernizace

MILOŠ HAVELKA*

Sociologický ústav AV ČR, Praha

KAREL MÜLLER

Institut základů vzdělanosti UK, Praha

Transformation Process and Modernisation Theory

Abstract: The aim of the paper is to discuss the social framework of the changes occurring in the post-communist countries. It proposes that such a framework be specified with the aid of the modernisation theories. The essential features of the present debate on the modernity are outlined. Taking into account the present situation in the post-communist countries – the attained mobilisation effects and the emerging structural dependencies – the concept of reflexive modernisation (Giddens, Beck) is followed to identify and assess the institutional tensions arising from the transformation process.

Sociologický časopis, 1996, Vol. 32 (No. 2: 143-157)

Jürgen Habermas už někdy počátkem roku 1990 odhalil za zpočátku zdůrazňovanou otevřeností a nepřipraveností politicko-ekonomické transformace postkomunistických zemí, údajně se projevující zejména absencí jakýchkoli předběžných teoretických prací či normativních projektů [viz např. Offe 1991], proces dohánění zmeškaného vývoje („nachholende Revolution“). Na místo klasických revolučních „inovativních a do budoucnosti orientovaných idejí“ se tak ale podle něj prosadily sociálně neemfatické modely a střizlivá snaha o „návrat k demokratickému právnímu státu“ a o „navázání na kapitalisticky rozvinutý západ“ [Habermas 1990b: 181].

Charakteristika „porevoluční“ ekonomické, politické, právní a společenské rekonstrukce s ohledem na její aspekt „dohánění“ (v mnohém ohledu konkretizující a zároveň problematizující metaforu pouhého „návratu“) nás staví před obecnější hledisko *modernizace*. Od problému dokončení transformace, v níž se vedle politické a právní přestavby zdůrazňovala zejména nutnost privatizace a liberalizace cen (za současné kontroly inflace) a liberalizace zahraničního obchodu (za současné kontroly devizového kursu), se tak má pozornost zaměřit také na ty problémy a objektivní tlaky, které vyvstávají stále určitěji v souvislosti s nutností překonávat faktické rozdíly, zřetelně se projevující ve srovnání se západními standardy a průměry produktivity, kvality výrobků, životní úrovně či s ohledem na celkový charakter struktury výroby, a třeba i na postupující ekologizaci jejích jednotlivých odvětví atp. Potřeba překonání těchto rozdílů začíná vystupovat jak v rovině politické, tak ekonomické a může sebou přinášet nutnost poměrně radikálních opatření nejen ve sféře státních výdajů, v deregulaci mezd a cen a zejména v daňové politice, ale patrně i tlak na faktickou restrukturalizaci výroby. Razantnost jejich prosazování

*) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: PhDr. Miloš Havelka, CSc., Sociologický ústav AV ČR, Jilská 1, 110 00 Praha 1, tel. (02) 24 22 08 42, fax (02) 24 22 02 78, e-mail sreview@mbox.cesnet.cz

(i prosazování se) pak bude produkovat komplementární sociální i politická napětí, potenciálně ohrožující stabilitu vznikajících institucí nového systému.

Zdá se nám, že teoriím modernizace vůbec i konkrétní otázce hodnocení transformačních změn v modernizační perspektivě se zatím stále ještě věnuje menší pozornost. Do obou těchto oblastí směřují naše následující úvahy. Jejich cílem je – v prvním případě – spíše přiblížit koncept a upozornit na jeho analytické možnosti, v druhém případě se má podrobněji explikovat pojetí tzv. *reflexivní modernizace* či *radikální modernizace* v kontextu transformačních procesů středoevropských zemí.

Už zde chceme předeslat, že teoretický koncept modernizace, který zde máme na mysli, vychází z těch jejích pojetí, jež můžeme (1) označit jako „široká“, v tomto případě to znamená především: jako nikoli pouze ekonomická, a (2) jako sebereflexivně podmíněná. Jedná se tedy o takové pojetí, kde pohled na celkovou strukturu nepřehlíží historicky individuální zvláštnosti jejích jednotlivých politických, kulturních, civilizačních atd. procesů. Jde totiž o to, že většina ekonomických teorií modernizace, vlastně už od 50. let vycházejí z „dominující představy, že pro (...) účely (modernizace) dostačuje kombinace některých tzv. čistě ekonomických strategických proměnných“, záhy narazila na problémy, které nejsou řešitelné jen v oboru hospodářských opatření, „a sice mimo jiné z toho důvodu, poněvadž důležité sociální, politické a kulturní veličiny není na základě klauzule *ceteris paribus* možné vypudit do dále nediskutovatelného věnce předchozích podmínek“. To, jak se ukázalo zejména v rozvojových zemích, v praxi většinou velice záhy vedlo k tomu, že se komplexnost neekonomických předpokladů stávala (a stává) „rozhodujícím problémem“ [Wehler 1975: 7].

1. Transformace a modernizace – návrh teoretického konceptu

V sociálních teoriích posledních zhruba čtyřiceti let se jako modernizace označují sociální změny zejména větších a komplexnějších sociálních systémů (např. institucí, organizací, asociací, případně i celých společností a státních útvarů), pro jejichž charakteristiku nepostačuje ani tak fakt diferenciací sociálních segmentů jako spíše specifická orientace této diferenciací. Pro proměnu menších sociálních systémů (jako třeba rodina) se pojem modernizace používá jen v těch případech, kdy se nejedná o změnu jednoho (nebo jen několika) z nich, ale o změnu velkého počtu těchto malých systémů, tzn. když dochází k jejich proměně jakožto společenské instituce. Zde všude modernizace označuje specifický směr změn hodnot, struktur i chování.

Vcelku se tedy jedná o shrnující či „zastřešující“ označení těch politických, společenských, hospodářských a hlavně kulturních a civilizačních procesů, těch proměn přítomností, které mohou být historicky i systémově spojovány s procesy novověku, s osvícenstvím, a zejména s novodobou industrializací a jejími důsledky. S tou se však nesmí zaměňovat, neboť by tak mohlo dojít k redukci modernizace na pouhou difúzi technických inovací s následnou sociální adaptací. Kromě toho: vyhodnocování výsledků industrializačních aktivit ve „třetím světě“ přesvědčivě ukázalo, že po industrializaci zde většinou žádná další modernizace institucí nenásledovala. Podobně nepřijatelnou se ovšem ukázala i axiologizující koncepce modernizace jako okcidentalizace, proti jednoduchému kauzálnímu modelu industrializace silně stavějící individuální historickou zkušenost Evropy: modernizace byla viděna jako neustálá produktivní interakce mezi vědou a hodnotami, a proto také jako trvalá revoluce ve sféře ducha, která vede protřednictvím vůle k neustálému rozšiřování možností života a realizací toho, co se jeví jako „lépe“

poznané [Besters, Boesch 1966: 1413]. Zde je modernizace vlastně jen závislou proměnou určitých kulturních faktorů. Ale oproti okcidentalizaci upozorňují např. nedávné zkušenosti východoasijských „tygrů“ na produktivnost „vlastních cest“.

Jako badatelská a interpretační (tj. v zásadě konstruktivistická) teorie (popisující trvale probíhající restrukturalizace sociokulturních systémů podle stále „novějších“, „účinnějších“, „racionálnějších“ atp. principů, než jaké platily předtím) se modernizační koncepce začala používat zejména na pomezí obecné sociologie, tzv. historické sociální vědy a dějin přítomnosti [srv. např. Cahnman, Boskoff 1964; Dreitzel 1967; Zapf 1969], a záhy se obecně rozšířila. Hodnocení i používání pojmu modernizace je nejednoznačné. První pronikavé shrnutí poznávací hodnoty i mezi tohoto konceptu znamenala kniha německého historika H.-U. Wehlera *Modernisierungstheorien* [Wehler 1975]. Jako produktivní interpretační hledisko pojmu moderny a modernizace ve svých pracích používá např. Bedřich Loewenstein [Loewenstein 1990a, 1990b], u nás se např. Jiří Musil prostřednictvím tohoto pojmu zajímavě pokusil poukázat na obecně sociologické pozadí česko-slovenského rozpadu [Musil 1993]. Koncept se stále častěji využívá také pro analýzu postkomunistického vývoje a interpretaci středoevropských transformačních procesů [Müller 1995; Šrubář 1991, 1994]. Naproti tomu jako víceméně konzervativní kritiku konceptu modernizace (jakožto v zásadě ideologické konstrukce) lze uvést např. práci Petera Wehlinga *Die moderne als Sozialmythos* [Wehling 1992]. Samostatný a inspirativní pokus o sociálně filozofickou analýzu pojmu představuje publikace holandských autorů van der Loo a van Reijena *Modernisierung* [van der Loo, van Reijen 1992].

První rozmach celé koncepce modernizace nepochybně souvisí s pragmatickými analýzami výsledků investičních aktivit vyspělých společností ve „třetím světě“, k nimž docházelo od počátků 60. let [Berg-Schlosser 1972; Cardoso, Faletto 1979]. Pro sociologii se stala iniciační koncepce modernizace jeruzalémského profesora S. Eisenstadta, vyložená v knize *Tradition, Change and Modernity* [Eisenstadt 1973]. Pro Eisenstadta modernizace „neznamená jen vývoj (...) různých indicií sociální mobilizace a rostoucí strukturální diferenciaci, nýbrž také takový vývoj sociálního, ekonomického a politického systému, který nejenže vytváří neustálou změnu, nýbrž je také s to – a to jinak než mnohé ostatní typy sociálních či politických systémů – zpracovávat změnu prostřednictvím svých vlastních institucionálních dispozic“ [Eisenstadt 1973: 25]. Eisenstadtovo pojetí modernizace jako takové vlastnosti systému, že produkuje permanentní změny a zároveň je i permanentně zvládá, pokračuje v současnosti (i když s jinými akcenty a v jiných kontextech) v pracích Anthony Giddense [1990] a Ulricha Becka [1986], zejména v těch, kde se analyzuje pojem tzv. reflexivní modernizace [Beck, Giddens, Lash 1994].

Modernizací zde chceme zcela obecně rozumět specifický vývojový proces. To znamená odlišení pojmu moderna (jakožto termínu označujícího epochu, navazující na novověk), respektive *postmoderna* (označující údajně epochální překonání moderny, anebo alespoň její zásadně novou fází) a pojmu modernizace. Epocha *moderny* bývá obvykle charakterizována prostřednictvím funkcionální diferenciaci („rozdiferencováním“) dílčích systémů společnosti, pojem *modernita* se pak používá pro označení určitých charakteristických znaků novověké společnosti, a zejména specifických jevů vývoje této společnosti od osvícenství, jako je alfabizace, sekularizace, specializace, industrializace, urbanizace, demokratizace, zmasovění, emancipace (individuí, skupin, národností, kultur a „gender“), centralizace, automatizace, expertizace, byrokratizace, (jak ve smyslu rostoucí kompetence administrativy, tak i politické sféry), informatizace,

(technická i společenská) racionalizace, dále růst sociální mobility, politické participace a vzdělanosti a později třeba i ekologizace, miniaturizace a tak dál a tak podobně.

Narozdíl od moderny, resp. postmoderny, označujících epochu a narozdíl od „systémového pojmu“ moderní společnost, výraz modernizace pro nás označuje:

(1) z hlediska funkcionálního novost tendencí, orientací a vzorců jednání, to znamená trvalou neuzavřenost a nedokončenost všech probíhajících změn, jakož i rychlost stabilizace a „obnovování“ společenských struktur a institucí pod tlakem ekonomických, politických, kulturních atd. „inovací“, a to narozdíl od všeho, co se charakterizuje jako staré a tradované, jen převzaté či zděděné, jako petrifikované a sedimentované. Zatímco transformaci společnosti (sociální změnu) je v zásadě možné definovat prostřednictvím obsahového určení cíle, a to zejména normativně, modernizaci je třeba vidět s ohledem na místo (funkci), kterou má v dané společnosti. Transformaci se sice také označuje sociální změna, ale taková, v níž dochází k proměně jednoho, relativně silně stabilizovaného a problémově jednoznačně identifikovaného stavu společnosti do stavu jiného, v zásadě kvalitativně odlišného. Transformace pak může být definována konstruktivisticky (resp. utopicky) směrem do budoucnosti, normativně s ohledem na nějaký vzor, zároveň i zpětně určována jako dosažená, dokončená či provedená (a třeba i nezdařená). V případě modernizace se (oproti tomu) jedná o proces bez určení cílového stavu, tj. o proces otevřený, permanentní a v zásadě zevnitř neukončitelný. Zatímco při transformaci se hodnotí míra identity, strukturní analogie či kompatibilita obou stavů transformace, výchozího a konečného, přičemž pohled zde má pevný časový horizont, u modernizace se hledí na její dlouhodobou dynamiku, intenzitu, a „produktivitu“. Předpokladem hodnocení míry modernizace je formální odlišení centra (tj. dominantní podoby) modernizace a její periferie. Vedle toho se používá také pojem *parciální modernizace* [Rüschermayer 1969], který má označovat buď rozdíl od „plné“ či „ideální“ modernizace, anebo její konkrétní, historicky individuální podobu, a dále pojem *defenzivní modernizace* [Black 1966], použitý v historiografii úspěšně pro analýzu Pruska a Japonska, ale také pro některé nedávné rozvojové země, a naznačující možnosti její programové a plánovitě neúplnosti.

A dále, (2) z hlediska obsahového, modernizaci chápeme jako zásadní intenci lidského jednání, myšlení a tvorby, které nelze definitivně fixovat, tedy jako něco, co má charakter orientované permanentnosti změn a nutné otevřenosti, spojené s co nejširším – v určitém smyslu velice jednoznačně (neteleologicky a neutopicky) formulovaným – pojmem pokroku. Zde se pak tolik nehovoří o pokroku humanity či o pokroku „ve vědomí svobody“, ale zato o pokroku technologií, pokroku v poznání, ve strukturách, o pokroku systémů, pokroku v inovacích atp.

Obecně lze modernizaci charakterizovat jako proces permanentního vykořeňování tzv. starého či přežitého (třeba i toho, co kulturně sedimentovalo poměrně nedávno), a současně jako komplementární proces neustále nově institucionalizované reflexivity [Srv. Giddens 1994: 13-14]. Modernizaci v naší souvislosti je tedy možné chápat buďto jako energii transformace, anebo jako cíl transformace, anebo jako obojí.

Ve sféře vědění je modernizace orientována na strategie „zkoušky a omylu“, zdůrazňuje procesy falzifikace a má charakter permanentního fallibismu; ve sféře umění je nesena neustálou aktualizací vztahu estetické funkce, normy a hodnoty; ve sféře technologií má charakter neustálého tlaku na inovace atd.; ve sféře práva je spojena s permanentním řešením napětí legality a legitimacy, vznikajícího v důsledku ekonomických,

kulturních a sociálních tlaků na vlastní právní stabilizaci atp. Filozofická otázka po zdrojích modernizace bývá zodpovídána antropologicky. Např. už Daniel Lerner upozorňoval ve své analýze proměny tradičních (což pro něho znamenalo především: participativních) společností, že modernizace jakožto sekularizační trend jednostranné tendence [Lerner 1958: 89] svou energii získává z fyzické, sociální a psychické mobility, která sama spočívá na empatii, tj. na schopnosti vcítovat se do situace druhého, a tak překračovat projektivně situaci vlastní. V poněkud jiné souvislosti rozvíjí Richard Senett [např. Senett 1994] koncepci zvláštní produktivnosti zacházení s komplexitou a neosobních zájmů o obecné a abstraktní.

V modernizaci se jedná o proces, který zasahuje většinu sociálních sektorů a – jak už bylo řečeno – má sociologicky, ekonomicky, kulturně, politicky atd. dlouhodobý charakter. V této souvislosti se o něm mluví jako o procesu komplexním a často jako o procesu civilizačním. Posledním a nejobecnějším hlediskem se stává hospodářský růst jakožto kumulativní trvalý proces industriální expanze. Za kritérium jeho úspěšnosti se někdy udává růst hrubého národního produktu.

V souvislosti s modernizací je možné sociologicky sledovat přinejmenším čtyři faktory:

1) Mobilizaci subjektivní i objektivní sféry života společnosti i individuí, projevující se zvýšenou mobilitou statků (zvětšováním hospodářského prostoru, standardizací výroby, industrializací, zvyšováním produktivity i kupní síly, disponibilitou zdrojů i prostředků, řešením ekologických problémů atp.), dále sociální mobilitou (produktivitou decentralizovaných aktivit, napětím centrum-periferie, všemi formami sociálního vzestupu a sestupu, urbanizací ve významovém i kvantitativním smyslu, vznikem podprivilegovaných, resp. i privilegovaných městských čtvrtí atp.) a v neposlední řadě kulturní mobilitou (způsoby prezentace a komunikace potřeb i zájmů, změnami očekávání, hodnot a orientací), a zejména mobilitou informací (související s počtem vydávaných knih, novin, časopisů, televizních a rozhlasových pořadů, computerizací a vstupováním do sítí atd.). Jako specifickou dimenzi mobilizace je pak možné zmínit se o zvláštní schopnosti sociálně politického systému mobilizovat vědění (založené v pojetí demokratické sebereflexe o formách fallibistické reflexe i kritičnosti), kde problémy nejsou viděny jako faktor limitující, nýbrž dynamizující, tj. schopnost problémy nejen produkovat, ale také identifikovat a řešit.

2) Diferenciaci a specializaci, které procesy modernizace dávají do vztahu s procesy dělby práce (a vlastně je činí srozumitelnými teprve až na jejich folii). Zároveň se tak ukazují možnosti vnitřní stabilizace systémů prostřednictvím kvalifikovaných (diferencovaných a specializovaných) rozhodnutí a výkonů. Důraz je přitom kladen na to, že diferenciaci a specializaci nejsou jen četnější a intenzivnější než v předmodernizovaných společnostech, ale také se mění jejich podoba i obsah a jsou odlišné (vznik nových povolání, sekularizace jiných, restrukturalizace statusu a rolí, proměna rolí ve srovnání s předchozími, míra participace atp.). Status a role jsou pak dány výkonem (kompetencí), a nikoli původem (zrozením).

3) Proměňování hodnot směrem k univerzalistickým a funkcionálně specifikovaným hodnotovým vzorcům a k tomu paralelní sekularizace, která neznamená jen umenšování nejrůznějších „věr“, pověr a iracionálně založených přesvědčení (jak je tomu např. v „odkouzlení“ světa, které v souvislosti s analýzou okcidentální kapitalistické racionalizace zdůrazňoval Max Weber [1919: 338]), ale která především znamená institucionální

odpojení vzdělání od víry (a ideologií) všech podob, důraz na formální vzdělání samo, které má vytvářet novou podobu kompetence i její záruky.

4) Zvláštním (a ne vždy uznávaným) faktorem je schopnost institucionalizace konfliktů (třeba prostřednictvím vytváření jejich závislosti na organizaci a postupech řešení) s cílem zvládat jejich pustošivé podoby ať už na poli politickém, sociálním nebo jiném.

Otevřenou záležitostí výkladu modernizace zůstává enumerace jejich vedlejších nechtěných následků, jako je třeba manipulativní „ideologizace idejí“ (k níž dochází v nacionalistických a vůbec v masových hnutích), konzumní orientace života jednotlivců i skupin, egalizace tradic, unitarizace regionů, socializace svobody atp.

2. Institucionální rámec v období radikalizované modernity

Současný rozvoj moderních (vyspělých) společností bývá často charakterizován pojmem institucionální krize. Má se tak upozornit na ostré střety mezi různými institucionálními kontexty, na oslabování úlohy institucí v mobilizaci i orientaci jednání, na narušování kontextů odpovědného jednání, na permanentní nárůst rizik i všeobecně pociťované nejistoty. Etnometodologicky založené výzkumy široce tyto změny dokumentují. Ukazují, že jsou značně členité a dynamické a že je možné v nich vidět projev výrazného experimentování s různými formami sociální organizace, vlivu a kontroly. Přijmeme-li strukturně činnostní hledisko, lze vysledovat určité obecnější rysy, které naznačují, že současné institucionální změny nepředstavují ani tak prosazování nových (postmoderních) forem jako spíše postupující *detradicionalizaci* forem stávajících. To pak odpovídá aspektům institucionální modernizace, na které, jak bylo výše uvedeno, upozornil Eisenstadt. Modernizace nepředstavuje jen mobilizaci a diferenciaci, ale také zvláštní institucionální dispozice, které jsou s to důsledky těchto procesů „zpracovávat“. Osmdesátá a devadesátá léta se vskutku vyznačují rozšiřováním „otevřených“ institucí trhu, demokratických politických systémů i regulativních úloh státu. Německý teoretik W. Zapf v nich dokonce vidí určité *institucionální univerzálie modernizace* [Zapf 1992].

Pojetí institucionálního rámce moderních společností i pojetí moderní instituce je dnes značně diferencované a diverzifikované a závisí na konkrétní podobě toho či onoho sociologického diskursu. V našem pojetí se přikláníme ke strukturně činnostnímu přístupu s určitým akcentem na evoluční a kumulativní rysy a na produktivnost rozvoje (diarchii) rozumu a hodnot. Z toho hlediska se nám zdá být stále důležitější zejména sledování vzájemného napětí a interakcí mezi institucemi ekonomiky a politiky, společnosti a kultury. Instituce zde nechápeme jen ve smyslu jedno- či vícedimenzionálních útvarů společnosti, jejich organizací a zařízení, ale také – nebo dokonce především – jako specifické „vzorce“ mezilidských (sociálních, politických, ekonomických a kulturních) vztahů, spojených s představou řádu a smyslu, které ony útvary vlastně zakládají a které v daném sociálním systému vedle funkce stabilizace chování mají význam také pro jeho sebezachování. Nevidíme je také jako pouhé a (často) bezduché sublimace účelů a norem, které mohou bránit lidské aktivitě, ale jako kulturní produkty, vyjadřující produktivně („rozumně“) praktiky lidské interakce, anebo přímo ve weberovském smyslu jako specifické „šance jednání“ [Weber 1922: 13]. „Racionalita“ jednání pak už ovšem nemůže být viděna jen v perspektivě jeho apriorně daných principů a spolehlivosti reflexe jeho kontextů. Spíše se stává permanentním monitorováním okolí a „trvalým prověřováním vlastních sociálních praktik ve světle informací, přicházejících o těchto praktikách samotných“ – a tak vytváří poznávací potenciál, jenž lze nazvat *reflexivitou institucí* [Giddens

1990: 38]. Takovéto orientační kroky institucí – a tím také kontexty jejich změn – jsou specifikovány sledováním napětí, konfliktů, legitimizačních střetů, projevů nedůvěry atp., které se odehrávají na jejich „pomezí“ či na rozmezí mezi nimi. Reflexivita kromě toho podstatněji rozšiřuje anticipační, koordinační a hodnotící aktivity institucí. Zvýrazňuje také možnosti participace a sociální inkluze tím, že hodnotící proces předsouvá před postupy diferenciací, růstu moci i sociálního statusu.

Současná sociologická diskuse o moderních institucích a jejich racionálním kontextu je poznamenána, kromě rozdílů v koncepčních přístupech, také rozpojením kontinentální a anglosaské tradice v chápání vztahů mezi svobodou, zájmem, mocí i autoritou, které mají pro tento problém klíčový význam. Anglosaský přístup k racionalitě z hlediska rovnováhy a vyvažování moci, kde autorita je pak racionálně utvářenou interakcí, vyjadřuje zřejmě určitou sublimaci občanství a demokratických forem vládnutí. Kontinentální „obava“ z moci spíše akcentuje negativní vymezení svobody a pojetí moderních forem moci úzce spojuje s racionálně hájitelnými formami autority a komunikace. Tuto rozdílnost lze zřetelně pozorovat při analýze současně probíhajících institucionálních změn. Zatímco XXV. kongres německých sociologů formuloval požadavek modernizace moderních institucí [Glatzer 1991], v rámci anglosaské tradice se vytvořila obezřetnější perspektiva napjaté koexistence institucí. Giddens navrhuje, aby obraz moderních institucí byl založen nejen na studiu „rozmezí“ mezi institucemi, které se formuje v jejich vzájemných střetech a souvislostech, ale také na poznání procesu vyvazování (disembedding) a znovunavazování (re-embedding).

Giddensova koncepce regulativních forem moderních společností však do jisté míry usiluje o obecnější koncept, jenž by přesáhl kulturní rozdíly v tvorbě moci a autority. Vychází z analýzy globalizačních trendů, jejich důsledků na národně kulturní rámec regulativních forem i na vytváření obecných či konvergujících rysů regulativních praktik. Zhodnocuje také diskuse o *kapitalismu* a *industrialismu* a využívá analýz jejich konvergentních i svébytných rysů. Oba tyto systémy považuje za projev specifických institucionálních perspektiv modernizace. Další dvě podstatná institucionální hlediska formuluje s ohledem na formy *kontroly prostředků (politického) násilí a dohledu (státu)* a charakterizuje je v návaznosti na analýzy těchto jevů zejména v pracích Foucaulta i Habermase [Giddens 1995]. Vzhledem k tomu, že podle jeho názoru vyjadřují určité systémové rozložení i soudržnost zdrojů a moci v současných dynamických podmínkách, nazývá je *institucionálním shlukem období radikalizované modernity*.

Jednotlivým rysem Giddensovy koncepce „pohybu ve strukturách“ je na jedné straně vyvažování procesů fragmentace a rozptylování trendy ke globalizaci a integraci, a na druhé straně vyvažování procesů tvorby násilí a dohledu možnostmi svobody projevu, participace a dialogu. Jednotlivé institucionální dimenze jsou uváděny v obvyklém kontextu – svým rozdvojením na funkční a kulturní orientace – a konkrétně analyzovány ve vzájemném prolínání. Reflexivní politika a sociální hnutí jsou považovány za klíčové a vzájemně se podmiňující zdroje a prostředky, které orientují proměny institucí. Na tomto základě Giddens interpretuje možné změny v povaze těch jednotlivých institucionálních perspektiv, jejichž projev očekává v souvislosti s řešením následujících problémů a globálních rizik:

a) Pokračující industrializace a technologizace kapitalistického systému vytváří stav překonaného nedostatku, který znamená, že tržní instituce budou fungovat jen jako orientační mechanismus o spotřebních, výrobních a investičních preferencích (ceny,

úrok). Proměna tržních institucí v „mechanismus“ je však podmíněna růstem a interakcí sebeorganizačních a kontrolních kapacit, tj. vlastně vlivem jednotlivých institucionálních dimenzí, které mají kontrolovat negativní sociální důsledky kapitalistického ekonomického systému. Projevují se jako lokalizovaná („protektionistická“ národní, regionální atp.) hospodářská politika a působí na transformaci jednotlivých institucí ekonomického systému. (Giddens nazývá tento stav socializovanou ekonomickou organizací). Rizikovou perspektivou tohoto procesu je kolaps mechanismů ekonomického růstu.

b) Perspektiva ekonomického růstu umožněná prostředky industrializace a technologizace naráží na meze přírodních zdrojů, na omezené možnosti reorientace technologických systémů („humanizace a ekologizace techniky“), na požadavky celkové planetární péče a vliv sociálních hnutí za bezpečné životní prostředí. Rizikovou perspektivou je zde planetární ekologický kolaps. Překonávání těchto mezí je dáno možnostmi sociální koordinace v podmínkách individuace a globalizace.

c) Možnosti sociální koordinace v parametrech uvedených v bodě a) a b) jsou závislé na úloze státu, na vyvažujících vlivech občanské veřejnosti, rovnováze forem (nepřímého – politického) násilí a dialogu, případně na dalších způsobech legitimizace moci. Tento proces plodí neustále nebezpečí fundamentalizace a utopizace moci, případně její totalizace.

d) Na hraně lokálních konfliktů a rizik jejich šíření se projevují trendy demilitarizace, překonání válečného stavu a formování bezpečnostních systémů, které zasahují perspektivy industrializace a kontroly prostředků násilí. Oporou těchto reflexivních postupů jsou různé formy hnutí za nevojenské formy řešení konfliktů.

Předcházející diskuse k pojetí modernizace sledovala nejen její návaznost na hodnocení změn ve vyspělých demokratických společnostech, ale měla také na paměti možnost využití tohoto přístupu k hodnocení transformačních procesů. Z tohoto důvodu jsme v úvodu zdůraznili obecně civilizační rysy modernizačních procesů, které vyjadřují spíše určitou energii či potenciál a jejich zaměřenost, a následně charakterizovali jejich institucionální kontext. Přiklonili jsme se k pojetí reflexivní či radikalizované modernizace, které koncepčně vedenou problematizací existujících institucionálních rámců nabízejí podle našeho názoru i produktivní rámec pro analýzu transformačních procesů v zemích střední a východní Evropy.

3. Cesty ekonomické mobilizace v zemích střední a východní Evropy

Transformační strategie v zemích střední a východní Evropy vykazují řadu modernizačních rysů: usilují o podstatnou proměnu institucí. Toto úsilí je založeno na poznání, že současný stav těchto institucí je stavem zaostalosti a neefektivnosti. Využívá se proto většina dostupných regulativních a mocenských prostředků, které tyto změny mají zajistit, a sleduje se účinnost těchto prostředků i jejich sociální dopady. To vše, stejně jako samotný pojem transformace, korektně zapadá do slovníku moderny. Ve srovnání s průběhem modernizačních vlivů v jiných civilizačních pásmech však vystupují některé jeho zvláštní charakteristiky. Jde zejména o dva strukturální problémy: jednak o *souběžnost* politických a ekonomických změn, a dále o faktickou *oslabenost* institucí kulturní racionalizace, zejména v oblastech vědy, vzdělání, politiky, soudnictví, sdělovacích prostředků.

Oba uvedené strukturální problémy vytvářejí systémově specifický a historicky individuální kontext modernizačního postupu. Např. východoasijské země relativně snadno vstřebaly a vstřebávají dynamiku ekonomického růstu, zejména pro svou schopnost

mobilizovat při tvorbě stabilizujících regulativních rámců vlastní sociokulturní zdroje [Arnason 1995]. Ty pak napomáhají udržet veřejné reflexivní kapacity, i jejich organizační a motivační důsledky, třeba i při nedostatečném oddělení ekonomické a politické sféry. Zejména deficit tohoto právě zmíněného kulturně politického kontextu – anebo jeho podcenění – způsoboval selhání modernizace ve specifickém civilizačním pásmu rozvojových zemí. Zvláštní postavení má v těchto úvahách a hodnoceních proces modernizace v Číně, pro jehož nejednoznačnost a vnitřní rozpornost se naopak zdůrazňuje programaticko-politické přecenění kulturní svébytnosti a tradic [Gransow 1995].

Postup zásadní ekonomické reformy v podmínkách celkové institucionální přestavby vyvolává řadu specifických napětí, konfliktů a legitimizačních problémů. Problém změn nespočívá ani tak v záměrech konstituce nebo rekonstituce těch nebo oněch institucí (trhu, politické veřejnosti, efektivního průmyslu, výkonných služeb). Pro usilování tohoto druhu totiž neexistují zcela spolehlivé předlohy a orientace tímto směrem většinou ani nemíří na reálné faktory a na skutečné aktéry institucionálních změn. Problém spočívá spíše ve formování produktivních hranic mezi (poměrně rychle se stabilizujícími) institucemi, které by odlišily jejich účely a jejich cíle, a tím umožnily formovat efektivní rámce hodnocení. Tento pohled odpovídá nejen rozvinutějšímu poznání toho, jak instituce fungují, ale zároveň orientuje pozornost na reálný strukturní problém. Ten spočívá ve vlivu ustavených neformálních mocenských sítí aktérů, které jsou založeny na interpenetraci institucionálních rámců. Prostupnost těchto sítí může být dána, přinejmenším na lokální a mikrosociální úrovni, také neformálním zhodnocováním „sociálního kapitálu“, ať už přežívajícího ze starého režimu, ať už se nově vytvářejícího. Jím se rozumí zcela obecně ony specifické známosti, kontakty, „vztahy“, vlivná přátelství i příbuzenství, které nemusí mít vždy nutně politický charakter, které však nicméně slouží individuím a skupinám jako prostředek dosahování a udržování sociálního statutu [srv. Bourdieu 1992]. Takovéto komunikativní propojení se může třeba projevovat zvyšováním závislosti subjektivních aspektů sociální struktury na objektivním sociálním postavení.

„Předrevoluční“ sociální kapitál má tendenci prosazovat se proti „kulturnímu“ či „vzdělanostnímu“ kapitálu, tj. takovému, ke kterému – např. vedle morálního kreditu disentu – patří především všechny možné materiální, symbolické a také institucionalizované kulturní statky a zdroje, jež by mohly být instrumentalizovány jako mocenské prostředky pro legitimizaci a prosazování nových politických hodnot, odlišných sociálních orientací, převratných ekonomických opatření atd. [srv. Bourdieu 1992].

V této souvislosti má význam hovořit o nutnosti „trhu bez přívlastků“, což vlastně jen vyjadřuje základní intenci k ustavení jeho funkčních mechanismů. Odtud pocházející a institucemi podpořená racionalita jednání však není jen „cílevědomým krokem“ jednotlivce, ale také souhrou a zajišťováním různých zájmů, což jsou fenomény, o kterých – jako třeba v případě tržních institucí – evoluční ekonomický proud dobře ví, nemluvě o sociologické reflexi, která na zkoumání těchto jevů stojí. Nejsou jen „organizacemi“, ale také způsobem vládnutí, zvládání a komunikace, nemluvě o jejich významu pro motivace a orientace jednání. Spolehlivost institucí bytostně závisí na kulturním kontextu. Jejich změny nejsou ovšem vždy jen důsledkem regulativní intervence. Představují také kulturní, často paradigmatickou proměnu, v každém případě kulturní zhodnocování a kulturní akumulaci. V tomto pohledu se naopak koncepty „trhů s přívlastky“ ukazují jako nezbytné.

V posttotalitních zemích existuje také bezprostřednější a praktičtější důvod pro přijetí strategie, nesené imperativy ekonomické reformy. Ten se týká disponibility, potenciálu moci a udržování mocenské infrastruktury sociálního řádu.

Zrušením soukromého vlastnictví a demokratických institucí, včetně institucí trhu v procesu budování socialismu byla podlomena jak úloha peněz a kapitalizace výkonů jakožto mocenských prostředků, tak také veřejné komunikace a z ní rostoucí politické reputace, a nakonec i úloha vědění a jeho růstu, případně úloha odborné kompetence vůbec. Výsledkem bylo vytvoření systému egalitárně-antimeritokratických principů [Machonin 1995], jehož svůdnost může stále ještě působit, zejména v méně vyvinutých společnostech. Peníze, jejich zpřehledňující cirkulační schopnost a orientační síla, zůstávaly v posttotalitní situaci přesto jediným dostupným obecně koordinujícím prostředkem, a to i tehdy, když byly přetřeny sociální vazby monetární soustavy na ekonomickou nezávislost aktérů a možnost kapitalizace jejich výkonů.

Proto je pochopitelné, že s růstem politického vlivu mohla po „revoluci“ počítat pouze ta orientace, která byla s to využít toto „formální“ médium moci. To ovšem znamenalo udržovat nejen rovnováhu monetárního systému kontrolou oběživa a dalšími regulačními opatřeními, což je odborný problém, ale i pocit veřejné důvěry v jeho fungování. Diskuse o cenách a jejich pevnosti či změně, o vyrovnanosti hospodaření a rozpočtu, o různých variantách výdajů a možnostech osobní volby podle okolností, o pevnosti vztahu k jiným měnám atd. představují předmět obecné zkušenosti a jsou prožívány a zvažovány v každodenním jednání člověka. Za těchto okolností se ovšem ekonomické koncepty a teorie stávají významným prostředkem legitimizace moci a vládnutí a růste veřejné uznání jejich nositelů – byť původně vlastně jen expertů – jako důvěryhodných politiků. Tato souvislost působila zejména v průběhu ekonomické reformy v českých zemích. Konzistence představy o nutnosti ekonomických změn a jejich obsahu vytvořila (spolu s politickou mobilizací veřejné důvěry) výrazný impuls historicko sociální změny. Reálný význam monetární a fiskální regulace jako (sub)politického nástroje transformačních procesů dokresluje zkušenost těch post-totalitních zemí střední a východní Evropy, které neudržely pevný rámec působení monetárních a fiskálních prostředků a musely se uchýlovat k tradičnějším – a s ohledem na moderní představy provizornějším – způsobům tvorby veřejné moci.

Chceme upozornit, že předcházející obecné úvahy o postavení a pohybu ekonomických reforem v zemích střední a východní Evropy vypovídají zároveň, nebo dokonce spíše o kulturních souvislostech formování moci než o univerzalitě ekonomické racionality a tržních institucí. I to naznačuje, že pro postup transformačních procesů bude mít mimořádný význam vyváženost strukturních změn a také formulování jejich spolehlivého „rozhraní“.

4. Institucionální napětí transformačních změn v nových demokraciích

Probíhající změny v zemích střední a východní Evropy jsou v první řadě ovlivňovány postupem změn ekonomických. I když jejich sociální dopady ovlivnily a ovlivňují politickou orientaci, jež více vyvažuje regulační kroky v ekonomické a sociální oblasti, orientace na institucionální změny a přijetí standardních moderních institucí se neoslabuje. Taková situace pak vytváří také prostor pro zkoumání zdrojů a prostředků transformačních procesů a formulaci otázky, v jaké míře uplatněné postupy a mobilizované zdroje i prostředky konvergují k jejich moderním rysům a nacházejí oporu v měnícím se

institucionálním rámci. Otázka vymezení zdrojů a prostředků transformačních procesů je otázkou strukturních závislostí mezi mobilizačními efekty zvolených strategií a mezi průběhem a výsledky změny samotné. Sociologické přístupy k této otázce jsou tradičně rozpolceny. V předcházející diskusi o institucionálních souvislostech modernity jsme se přiklonili k přístupu, který nepřijímá ani koncepci strukturní závislosti (naznačující, že aktéři si nejsou vědomi toho, co sledují), ani koncepci jednajícího (radikálního) aktéra (jenž své cíle prosazuje bez ohledu na strukturní závislosti). Důrazem na instituce jsme se přiklonili k přístupu Giddensovu, který oba aspekty kombinuje, i když s akcentem na vlivy strukturní: instituce jsou rozumné praktiky, které jednající aktéři neradi opouštějí, jakkoli je jejich změna žádoucí. Zdroje změny přitom leží spíše v interakci již existujících institucí než v jejich radikální přestavbě. Snažili jsme se ukázat, že pojetí modernity, evoluce i rozložení jejích koncepcí nabízí (např. v pojetí institucionálního shluku pro období radikalizované modernity) členitější a zároveň jednotný strukturní pohled na transformaci. Žádoucí racionalita jednání se zde chápe v pohyblivém kontextu moci a vědění a překračuje tradiční pojetí transcendentního revolučního subjektu a normativně založených symbolických či expertních rámců jednání.

V návaznosti na předcházející diskusi se chceme v závěru věnovat dvěma otázkám, pomocí kterých lze ujasňovat souvislosti mezi transformačními změnami a jejich modernizačním obsahem, a sice otázky (1) jaké strukturní *modernizační zdroje* jsou k dispozici a jak byly mobilizovány reformní strategií, a otázky (2) jaké možnosti *rozumné orientace a sociální koordinace* lze uplatnit v podmínkách posttotalitních zemí.

První otázka má historickou dimenzi a týká se vztahu socialismu a modernizace. Již v 60. letech k tomu byla zformulována dvě v zásadě protikladná řešení. Jednak to byla neokonzervativní koncepce postindustrialismu Daniela Bella, jež předpokládala konvergenci socialismu a kapitalismu na bázi sociálních důsledků industriálních pohybů [Bell 1979: 16], jednak pozice tzv. kritické teorie (a koncepce „pozdního kapitalismu“) [viz blíže Glatzer 1991]. Ta druhá zdůrazňovala nutnost podstatnějších sociálních a institucionálních proměn, které měly dost zásadně přesahovat známé formy sociálního uspořádání [Habermas 1990a]. Jak jsme se snažili ukázat, současné koncepce modernity polaritu těchto pohledů opustily. Objasňují, že i některé procesy vzniku a proměn socialistických systémů je třeba vidět jako specifický modernizační krok, a sice v dvojím ohledu: (a) svým ideovým založením, původní intencí i prvotním mobilizačním efektem, a zároveň také (b) svým rozpadem, který byl vyvolán globálnějšími modernizačními tlaky, tj. nejen industriálními aspekty, ale také jejich sociálně politickými a institucionálními důsledky. Tento druhý aspekt má samozřejmě klíčový význam pro analýzu zdrojů a prostředků nynějších transformačních procesů. Předpokládá analýzu adaptačních změn v období pozdního socialismu: jednak rozevírajících se nůžek ve zdrojích ekonomického růstu, které se projevovaly v rostoucí míře vlastně od začátku, jednak změny ve formách řízení i v sociálně komunikativních i kulturních vzorcích.

Ekonomická napětí a rozpory ve „starých režimech“ už byly dostatečně popsány prostřednictvím (kvantitativních) technicko-ekonomických ukazatelů, ve srovnání s tehdejšími západoevropskými průměry nižší než poloviční úrovní hmotných i nehmotných fondů stejně jako nízkou úrovní produktivity práce. Sociálně kulturní důsledky těchto změn vedly k posilování antimeritokratických a tradičních orientací [Machonin, Tuček 1994]. Obdobně také analýza možných industriálních zdrojů (kapacit vědy, techniky, vzdělání), která chce brát v úvahu i jejich sociální formy, ukázala, že po počátečním

období snahy o jejich spojení s mocenskými strukturami a centrálními zdroji došlo k jejich rozpadu, jenž se projevil jak ve specifických formách komunikace, kontraktace, neformální kooperace, tak i v sociálně politické marginalizaci jejich institucí [Müller 1995]. Modernizační kapacity tak nabyly specifické sociální podoby, která se vyznačovala nejen rozdvobením formálních a neformálních forem jednání, ale i jejich rozsáhlejší sociální „sektorizací“, která byla vytvářena převahou vertikálních forem tvorby moci.

Analýzy vývoje pozdního socialismu poukázovaly na značnou institucionální mezeru, která se vytvořila ve formách kontroly a mobilizace industriálních zdrojů. To se ostatně projevilo i při radikální ekonomické reformě, prosazující se jako rozhodující „porevoluční“ změna, která mohla snadno přesunout veřejně vázané industriální zdroje ve prospěch jednajících privátních aktérů a ve prospěch formujícího se soukromopodnikatelského sektoru. Tato zkušenost podporuje tezi, že pozdní socialismus znamenal definitivní opuštění původní modernizační intence a faktické potlačení modernizačních zdrojů (zejména vědy, techniky, vzdělání, ale i sociální a kulturní diferenciací atd.), a to zejména s ohledem na jejich sociální zakotvení. Zde je možné se přiklonit k výše uvedenému Habermasovu stanovisku „opožděné modernizace“, avšak na rozdíl od jeho pohledu považujeme za nutné vyhrotit otázku mezer v institucích a prohloubit otázku institucionálních změn. Teprve na tomto základě může do popředí vystoupit druhá (výše uvedená) otázka: Jaké jsou možnosti rozumné orientace a koordinace transformačních procesů?

Inspirativní koncept pro její analýzu tvoří podle našeho názoru takové pojetí reflexivity, které se dostalo do centra pozornosti v probíhajících diskusích o pojetí racionality a postavení vědy. Tradiční evropský kontext kulturní, resp. civilizační racionalizace chápe vztah moci a vědění specifickým způsobem: Emancipační úlohu moderního vědění činí závislou na získání či vydobytí občanského prostoru pro komunikaci a dialog a jeho vnitřní diferenciaci i vnější působení vidí v perspektivě interakcí vědeckého, estetického a morálního diskursu. Pokud bychom tento aspekt vztahu vědění a moci vzali beze všeho za základ, pro transformaci by tak mohl vznikat nepříznivý kontext, charakteristický deficitem diferencovaných forem vědění (a jejich interakcí, které jsou v období radikalizované modernity nezbytné), komplikovaně se tvořícími vrstvami a obtížně se prosazujícími útvary občanské společnosti, reprodukcí korporativistických forem moci atp. Oslabuje se tak nejen postavení expertního vědění samotného, ale i jeho kontrafaktických schopností, které hrají tak velkou roli při stimulaci i kontrole dynamiky moderních společností. Poněkud příznivější pohled na posttotalitní situaci (zejména české společnosti), se nám zdá nabízet pojetí *reflexivity a reflexivního jednání*, které se orientuje spíše v rámci symbolických vzorců, avšak také permanentně ověřuje jejich soulad s žitou zkušeností. Bylo už shora naznačeno, jaký vliv měly perspektivy (a očekávání, spojená s privatizací) i stabilizující opatření, orientovaná na konzistentní monetární politiku, a že se (v zásadě) tímto orientačním rámcem zároveň mobilizovaly určité možnosti reflexivity. Obdobně i obnova bankovního sektoru v podmínkách kritického nedostatku kapitálu a opuštění přerozdělovací funkce státu se mohly opřít o reflexivní postoje sporivosti a „oddálené spotřeby“. Problematičtější se zdá být situace, pokud se jedná o reflexivitu významových a hodnotových orientací, na kterých spočívá funkčnost politického vědění a racionální rozvahy o obecnějších výhledech (např. otázku politické a ekonomické transformace nelze oddělit od otázky překlenování rozdílů, jimiž se jednotlivé země dělí od evropských průměrů produktivity a kvality, včetně očekávání

růstu životní úrovně a s tím související stability rozvoje). I když zde už nelze přehlédnout vznik určitých předpokladů kritického diskursu, mobilizující vliv ideových očekávání víceméně schází, což pak podvazuje tvorbu produktivních programů i hledání vhodných a dostupných prostředků jejich naplňování. Deficit tohoto rámce také podvazuje vliv etiky politické odpovědnosti a významová hodnocení jevů a efektů ponechává jen v kontextu disipativních moralizujících tlaků.

Takovéto pojetí reflexivní rozumnosti by mělo umožnit hodnocení jak prostředků ekonomické mobilizace, tak také politického jednání ve specifických podmínkách post-totalitních zemí. Je však třeba také vidět, že se tato reflexivita nutně opírá o aspekty víry a důvěry i o symbolické formy vědění, které mají sice značnou setrvačnost, ale mohou se nečekaně proměnit v nepředvídatelné pohyby. Pro její stabilizaci je nutno vytvořit nejen adekvátní tržní a mocenské instituce, ale i fungující formy odborného vědění, které produkují kritické vědění o žité situaci a které permanentně sytí i znepokojují praktické formy vědění s nabídkou nových odborných výhledů a očekávání.

Perspektiva rozumné koordinace transformačních změn tak i v reflexivních podmínkách záhy narazí na deficity moderních forem vědění a jeho funkcí. Souběžný postup ekonomické a politické transformace v situaci nerovnoměrného rozložení techno-ekonomických kapacit a neformálního propojení industriálních aktérů má totiž rozporné důsledky: na jedné straně obnovuje korporativistické trendy a instrumentální regulativní formy spolu s růstem úlohy administrace; na druhé straně obnovuje sebeorganizační aktivity v průmyslu, ve výzkumu, vzdělání i ve službách. Ty sice vykazují řadu podnikatelských, iniciačních a emancipačních předností, zároveň ale také značně disipativní trendy, malou koncentraci sil a nízkou úroveň veřejného zdůvodnění a uznání. Nerovnováha těchto důsledků a vedlejších (často i nepředvídaných) efektů transformace značně podvazuje formování moderních podob institucí, které jsou založeny právě na vyvažování napětí korporativních a sebeorganizačních sil, na tomu odpovídajících systematických a zároveň kulturních formách jednání, moci a rozumnosti.

MILOŠ HAVELKA je vědeckým pracovníkem Sociologického ústavu AV ČR, šéfredaktorem Sociologického časopisu a Czech Sociological Review. Zabývá se problémy dějin sociologie, sociální filozofie a obecnou teorií společnosti. V současné době pracuje na grantu Akcenty a posuny české otázky 1938-1989.

KAREL MÜLLER je učitelem na Institutu základů vzdělanosti UK a přednáší v oblasti sociologie vědění a modernity. Je aktivním členem Evropské společnosti pro sociální studia vědy a techniky, podílí se na výzkumu socioekonomických souvislostí techniky, inovací a regulativních praktik v podmínkách transformujících se zemí.

Literatura

- Arnason, J. P. 1995. „Moderna, postmoderna a japonská zkušenost.“ *Sociologický časopis* 30: 271-284.
- Barnes, B. 1988. *The Nature of Power*. Cambridge (UK): Polity Press-Basil Blackwell.
- Beck, U. 1986. *Risikogesellschaft. Auf dem Weg in eine andere Moderne*. Frankfurt am M.: Suhrkamp.
- Beck, U., A. Giddens, S. Lash 1994. *Reflexive Modernisation, Politics, Tradition and Aesthetics in the Modern Social Order*. Cambridge (UK): Polity Press.
- Bell, D. 1979. *Die nachindustrielle Gesellschaft*. Frankfurt am Main: Fischer Verlag.
- Berg-Schlosser, D. (Hg.) 1972. *Die politischen Probleme der Dritten Welt*. Hamburg: Rowohlt.

- Besters, H., E. E. Boesch (Hg.) 1996. *Entwicklungspolitik*. Stuttgart-Berlin-Mainz.
- Black, C. E. 1966. *The Dynamics of Modernisation*. New York.
- Bourdieu, P. 1992. „Die verborgenen Mechanismen der Macht.“ In *Schriften zur Politik und Kultur*, hrsg. von P. Bourdieu. Hamburg: Hoffmann.
- Cahnman, W., A. Boskoff (ed.) 1964. *Sociology and History*. New York.
- Cardoso, F. H., E. Faletto 1979. *Dependency and Development in Latin America*. Berkeley, CA: University of California Press.
- Dreitzel, H. P. (Hg.) 1967. *Sozialer Wandel. Zivilisation und Fortschritt als Kategorien der soziologischen Theorie*. Neuwied u. Berlin: Luchterhand.
- Eisenstadt, S. N. 1973. *Tradition, Change and Modernity*. New York/Englewood Cliffs: Prentice-Hall.
- Giddens, A. 1990. *The Consequences of Modernity*. Cambridge (UK): Polity Press.
- Giddens, A. 1994. *Kritische Theorie der Spätmoderne*. Wien: Passagen Verlag.
- Giddens, A. 1995. *Politics, Sociology and Social Theory*. Cambridge (UK): Polity Press.
- Glatzer, W. (Hg.) 1991. *Modernisierung moderner Gesellschaften*. Frankfurt am Main: Westdeutscher Verlag.
- Gransow, B. 1995. „Chinesische Modernisierung und kultureller Eigensinn.“ *Zeitschrift für Soziologie* 24: 183-195.
- Habermas, J. 1990a. „Die Moderne – ein unvollendetes Projekt.“ In *Philosophisch-politische Aufsätze*. Leipzig: Reclam.
- Habermas, J. 1990b. *Die nachholende Revolution*. Frankfurt am M.: Suhrkamp.
- Hall, S., B. Gieben 1992. *The Formations of Modernity, Vol. I*. Cambridge (UK): Polity Press with Open University.
- Lerner, D. 1958. *The Passing of Traditional Society*. New York-London.
- Loewenstein, B. 1990a. *Der Entwurf der Moderne. Vom Geist der bürgerlichen Gesellschaft und Zivilisation*. Darmstadt: Deutsche Buchgemeinschaft (česky 1995, Projekt moderny. O duchu občanské společnosti a civilisace, Praha: Oikumene.).
- Loewenstein, B. 1990b. *Problemfelder der Moderne. Elemente der politischen Kultur*. Darmstadt: Deutsche Buchgemeinschaft.
- Loo, H. van der, W. van Reijen 1992. *Modernisierung. Projekt und Paradox*. München: DTV.
- Machonin, P. 1995. „Úvod do problémů vertikální sociální mobility 1988-1993.“ Přednáška pro Masarykovu dělnickou akademii 21. XI. 1995.
- Machonin, P., M. Tuček 1994. „A Historical Comparison of Social Structures in the Czech Republic in 1984 and 1993.“ *Working Papers* 94/4. Prague: Institute of Sociology.
- Musil, J. 1993. „Česká a slovenská společnost. Skica srovnávací studie.“ *Sociologický časopis* 29: 9-25.
- Müller, K. 1996. „Pattern of De-institutionalizing a Push-Oriented National System of Innovation.“ Příspěvek na konferenci „Triple Helix“, Amsterdam 2.-7. 1996.
- Müller, Kl. 1995. „Vom Postkommunismus zur Postmodernität. Zur Erklärung sozialen Wandels in Osteuropa.“ *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie* 47: 37-64.
- Offe, C. 1991. „Capitalism with democratic design? Democratic Theory facing the triple transition in East Central Europe.“ Paper prepared for the Congress of the Hungarian Sociological Association, Budapest.
- Rüschermayer, D. 1969. „Partielle Modernisierung.“ S. 382-396 in *Theorien des sozialen Wandels*, Hg. von W. Zapf. Köln: Reiner Rohn.
- Senett, R. 1994. *Civitas – Die Großstadt und die Kultur des Unterschiedes*. Frankfurt/M.: Fischer Verlag.

- Šrubař, I. 1991. „War der reale Sozialismus modern? Versuch einer strukturellen Bestimmung.“ *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie* 43: 415-432.
- Šrubař, I. 1994. „Variants of the Transformation Process in Central Europe. A Comparative Assessment.“ *Zeitschrift für Soziologie* 24: 198-221.
- Weber, M. 1919. „Wissenschaft als Beruf.“ In *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre*. Tübingen: J. C. B. Mohr (Paul Siebeck).
- Weber, M. 1922. *Grundriss der Sozialökonomik III. Abteilung, Wirtschaft und Gesellschaft*. Tübingen: J. C. B. Mohr (Paul Siebeck).
- Wehler, H.-U. 1975. *Modernisierungstheorien*. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht.
- Wehling, P. 1992. *Die Moderne als Sozialmythos. Zur Kritik sozialwissenschaftlicher Modernisierungstheorien*. Frankfurt/New York: Campus.
- Zapf, W. (Hg.) 1969. *Theorien des sozialen Wandels*. Köln: Reiner Rohn.
- Zapf, W. 1992. „Die Transformation in der ehemaligen DDR und die soziologische Theorie der Modernisierung.“ *Discussion paper* 92/4. Köln: MPIFG.

Summary

The article proposes that the ongoing economic transition and its social implications can be conceptualized with the aid of the appropriate modernization and modernity concepts. From this point of view, the relationship of transformation and modernization is discussed. While the transformation is shaped by intended steps and aims, or their unintended implications, modernisation can be understood as a general civilisatory drive and pattern which can be either approached or avoided. From a more specific methodological perspective, the modernization is understood in structure-agency tensions and their complementary and compensatory mediation. Hence, the course of the ongoing transformation processes can be assessed as a possible outcome of tensions between the attained mobilization effects and the structural dependencies. The cognitive background of the discussion is focused on the institutional framework and the institutional gaps in the established societies with both competitive markets and competitive political systems. Here, the issues of the institutional cluster of radicalised modernity are discussed and the institutional tensions of the transformation changes assessed, in particular the specific features of the parallel course of change of the economic and political institutions and the deficits of marginalized and ill-structured cultural and reflexive capacities caused by the totalitarian power regime. In this context, the achievements and risks of the radical and massive economic reform are also discussed.

CZECH SOCIOLOGICAL REVIEW

CONTENTS OF VOLUME 4, NUMBER 1, SPRING 1996

Introduction

ARTICLES

Suražska, W.: Theoretical Perspectives on Central Europe

Ringen, S.: Can Inequality Be Reformed?

Vláčil, J.: Large-Scale Privatization and Industrial Relations

Lorenz, F. O., Hraba, J., Conger, R. D., Pechačová, Z.: Economic Change and Change in Well-being in the Czech Republic, with Comparisons to Married Women in the United States

Havelková, H.: Ignored But Assumed. Family and Gender Between Public and Private Realm

Blum, A.: Society, Politics and Demography. The Example of Soviet History

In Memoriam Ernest Gellner (Jiří Musil)

ESSAYS

Wagnerová, A.: Emancipation and Ownership

Olechnicki, K.: Identity and Game

REVIEW

Jiří Kovtun: A Mysterious Murder. The Case of Leopold Hilsner (M. Petrusek)

ANNOTATION

Czech Sociological Books in Year 1995 (M. Petrusek)

CZECH SOCIOLOGICAL REVIEW nabízí dvakrát ročně 128 stran nejzajímavějších článků o české společnosti, problémech nacionalismu, nových formách nerovností, politických změnách atd., vybraných ze stránek *Sociologického časopisu* a přeložených do angličtiny, jakož i původních anglických textů pojednávajících o sociálních a ekonomických změnách ve střední a východní Evropě.

Předplatné na rok 1996 pro zahraničí činí \$ 40 (60 DM) pro instituce, \$ 34 (50 DM) pro jednotlivce a \$ 26 (40 DM) pro studenty. Pro tuzemsko činí předplatné 196 Kč, pro členy Masarykovy české sociologické společnosti 120 Kč. Jednotlivá čísla možno zakoupit v redakci za 98 Kč.

Vydává Sociologický ústav AV ČR, Jilská 1, 110 00 Praha 1.